

MEZOPOTAMSKIE *DIMTU*: BUDOWLA, OSIEDLE, INSTYTUCJA

Akadyjski¹ termin *dimtu*² pojawia się w mezopotamskich źródłach pisanych w XXI w. p.n.e., a ostatnia wzmianka pochodzi z okresu perskiego (V w. p.n.e.). Najwięcej odniesień do *dimtu* pochodzi z archiwów³ z okresu XV i XIV wieku p.n.e. odsłoniętych na terenie miasta Nuzi.⁴ Materiały z tego stanowiska stanowią będą zatem główną grupę analizowanych źródeł.

Według *Chicago Assyrian Dictionary* termin *dimtu* tłumaczyć można na cztery sposoby:

- 1: wieża, również jako element murów obronnych,
- 2: umocniona budowla położona w obrębie lub poza osiedlem,
- 3: osada wraz z polami i budynkami,
- 4: okręg administracyjny.⁵

Kontekst, w jakim termin *dimtu* występuje na tabliczkach z Nuzi, wyklucza pierwsze znaczenie. Trzy pozostałe używane były natomiast równie często jak inne określenia budowli, osiedli czy okręgów administracyjnych. Musiała zatem istnieć przyczyna, dla której niektóre budowle, osady i okręgi zwano *dimtu*, a w wypadku pozostałych używano nazw takich jak dom (*bītu*), wieś lub miasto (*ālu*) czy prowincja (*halzu*). Aby ustalić, jakiego rodzaju różnice mogły wchodzić w grę należy poddać analizie wszystkie konteksty, w których pojawia się słowo *dimtu*.

Zasięg historyczny i geograficzny

Wzmianki o *dimtu* znaleźć można w źródłach pisanych, pochodzących przede wszystkim z terenu królestwa Arrapḫe (do którego należało miasto Nuzi), istniejącego w okresie XV-XIV w. p.n.e. Arrapḫe nie jest jednak jedyną częścią Mezopotamii, gdzie występowały *dimātu*. W południowej Mezopotamii⁶ występują one na rozległym terytorium od doliny Diyali aż po okolice miasta Sippar przez całe II tysiąclecie p.n.e. Prócz tego znamy przykłady *dimātu* z Elamu⁷ (datowane na pierwszą połowę II tysiąclecia p.n.e.) oraz z królestwa Ugarit⁸ (XV-XIII w. p.n.e.). Ponadto podobna instytucja, zwana *dunnu*, występuje na terenie północnej Mezopotamii w drugiej połowie II tys. p.n.e.; zdaniem badaczy jest ona odpowiednikiem *dimtu*.⁹ Z powyższego wyliczenia wynika, że *dimtu* znane z królestwa Arrapḫe nie były zjawiskiem lokalnym, ale występowały na terenie całej Mezopotamii, a także poza nią, przez okres niemal tysiąca lat.

Dimtu jako budowla

Budowle *dimtu* wymieniane są obok domów, budynków gospodarczych, pól, ogrodów czy sadów jako element list dóbr stanowiących przedmiot transakcji

¹ Referat wygłoszony na X konferencji sprawozdawczej IA UW w Wyknie, w listopadzie 2000r. zawiera wnioski sformułowane w trakcie realizacji programu badawczego „Mezopotamskie osiedla typu *dimtu* w okresie II tys. p.n.e.”, finansowanego grantem KBN nr 1H01G01916. Pełna baza źródłowa i szczegółowe wyniki jej analizy opublikowane zostały w książce „*Mesopotamian dimātu of the Second Millenium BC*” [BAR Int. series 1004], Oxford 2001

² Wyraz ten zapisywano niemal wyłącznie przy pomocy trzech sumeryjskich znaków pisma klinowego: AN.ZA.GAR₃.

³ Cf. listę publikacji tekstów w: P. NEGRI SCAFA, *The Scribes of Nuzi*, in: D.I. Owen, G. Wilhelm eds, *Nuzi at Seventy-five* [Studies in the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians, vol. 10], Bethesda 1999, p. 63 i Appendix

⁴ Nuzi (współczesne Yorgan Tepe) badane było w latach 1925-31 przez amerykańską misję archeologiczną uniwersytetu Harvarda, kierowaną przez Richarda Starra, cf. R. STARR, *Nuzi. Report on the Excavations at Yorgan Tepe near Kirkuk, Iraq, Conducted by Harvard University in Conjunction with the American Schools of Oriental Research and the University Museum of Philadelphia*,

1927 to 1931, 2 vols, Cambridge (Mass.) 1937-39

⁵ *Chicago Assyrian Dictionary*, vol. D, Chicago 1956-, p. 144-7

⁶ B. GRONEBERG, *Die Orts- und Gewässernamen der altbabylonischen Zeit* [Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, vol. 3], Wiesbaden 1980

⁷ F. VALLAT, *Le noms géographiques des sources suso-élamites* [Répertoire géographique des Textes Cunéiformes, vol. 11], Wiesbaden 1993

⁸ M. HELTZER, *The Internal Organization of the Kingdom of Ugarit*, Wiesbaden 1982, p. 49-79

⁹ P. KOSCHAKER, *Neue keilschriftliche Rechtsurkunden aus der El-Amarna Zeit* [Abhandlungen der Philologisch-historischen Klasse der Sächsischen Akademie der Wissenschaften, XXXIX, vol. V], Leipzig 1928, p. 45, n.1; I.M. DIAKONOW, *Razvitie zemel'nykh otnošenij v Asirii*, Leningrad 1949, p. 51; P. GARELLI, La problème de la “feodalité” assyrienne du XVe au XIIe siècle av. J.-C., *Semitica* 17, 1967, p. 5-7; L.N. BIAGOV, *Zur Interpretation der Termini É und ^{URU}dunnu in den Urkunden der mittellassyrischen Periode*, *ActaArchHung* 22, 1976, p. 333-335

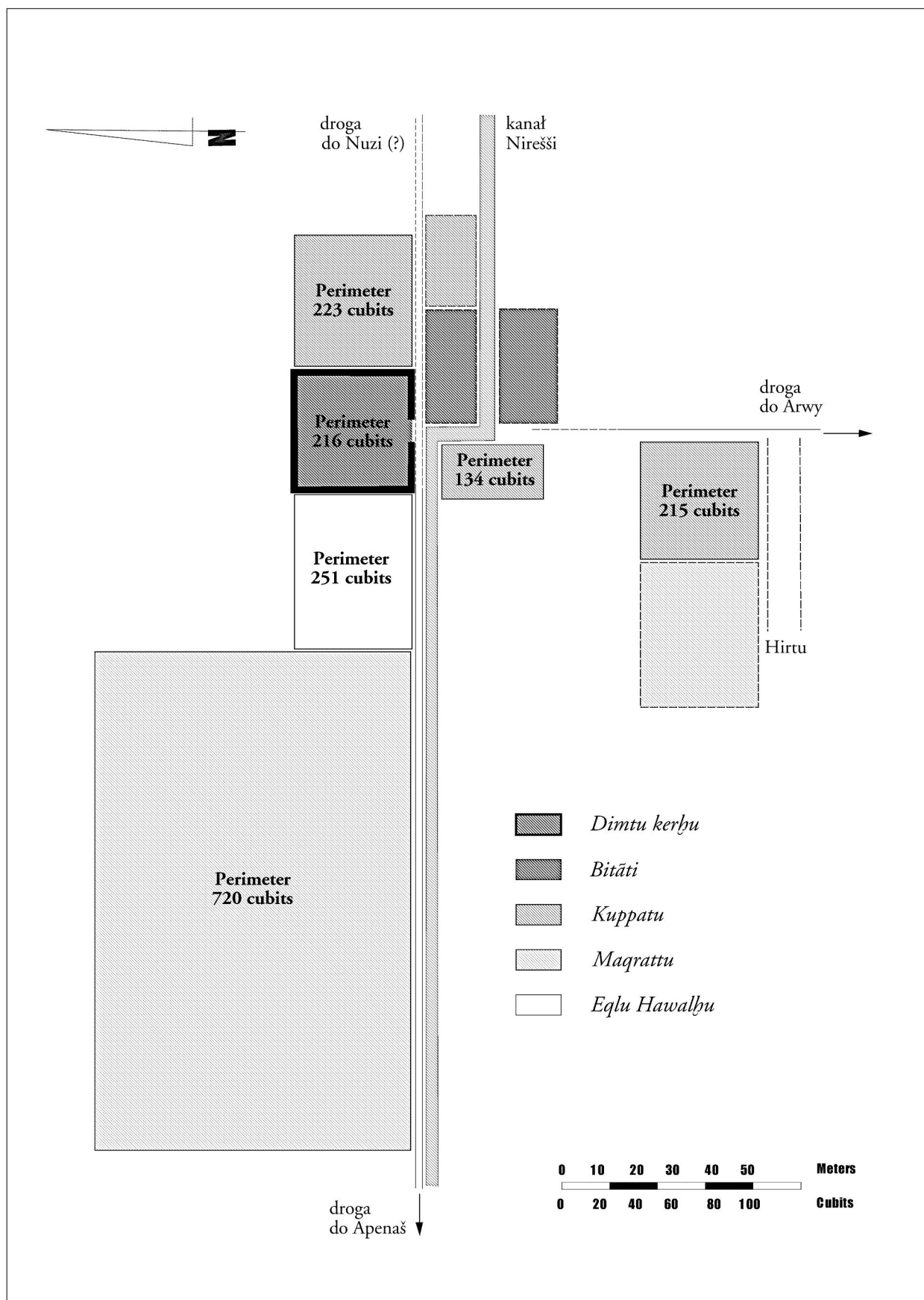

Fig. 1. Rekonstrukcja planu osady *dimtu* *ša* *Ššwuhū* w oparciu o tekst HSS XIII, 363 (rys. M. Puskarski)

sprzedaży lub objętych testamentem. Nie ma wątpliwości zatem, że należą one do kategorii nieruchomości tak samo, jak wyżej wymienione. Niestety, teksty nie pozwalają ustalić, jak konstrukcje *dimtu* wyglądały. W większości tekstów nie noszą one żadnego determinatywu, jedynie w Ugarit opatrywano je niekiedy determinatywem konstrukcji z drewna.¹⁰ Należy zatem założyć, że tak jak domy, wznoszono je z cegły mułowej.¹¹ *Chicago Assyrian Dictionary* identyfikuje *dimātu* jako budowle obronne. Potwierdzenie takiego charakteru budowli znaleźć można wyłącznie na tabliczce HSS XIII, 363, gdzie opisane jest ono przymiotnikiem *kerhu*, znaczącym „umocniony, otoczony murem”. W dwóch dalszych tekstach (*EN* 9/1 5 i *JEN* 631) jako element posiadłości pojawia się *makaḫu*. *Chicago Assyrian Dictionary* proponuje by tłumaczyć to słowo jako „ogrodzenie, mur obwodowy” (ang. *enclosure*), ale wyraz ten znany jest wyłącznie z dwóch zacytowanych powyżej tekstów, zatem jego znaczenie jest niepewne.¹² Brakuje też dokładnych informacji na temat wielkości budowli *dimtu*. Tylko cztery teksty podają powierzchnię lub obwód budowli tego typu: dwa pochodzą z Nuzi, dwa pozostałe z Babilonii. Pierwszy z tekstów z Nuzi, HSS XIII, 363 opisuje *dimtu* o obwodzie 216 łokci (ok. 108 m.). Odpowiada to kwadratowej budowli o boku 27 m, lub prostokątnej o wymiarach np. 33 x 25 lub 38 x 20 m. Drugi tekst, *EN* 9/1; 4, jest, niestety, uszkodzony w części podającej obwód budowli, ale rekonstrukcja liczby na początku linii jako 220 łokci jest najbardziej przekonująca. Byłaby to zatem budowla wielkości odpowiadającej budynkowi opisanemu w HSS XIII, 363. Obie konstrukcje są dużo większe niż ówczesne domy.¹³ W dwóch tekstach pochodzących z Babilonii znajdujemy budowle *dimtu* o diametralnie różnej powierzchni. Jedna z nich mierzyła 1 sar, druga 80 sar co daje odpowiednio 36 i 2880 m². Plan pierwszej z nich można zrekonstruować jako kwadrat o boku 6 m; była to zapewne wieża. Druga z nich, jeśli była kwadratowa, to każdy z jej boków musiał mieć ok. 55 m; była ona zatem 4 razy większa niż opisana poprzednio konstrukcja z terenu królestwa Arraphę.

Z tekstów z Nuzi i Babilonii wynika, że niekiedy konstrukcje tego rodzaju położone były bezpośrednio przy polach, w innych zaś wypadkach stanowiły element osiedla, ale nigdy nie były wznoszone w obrębie miasta.

Dimtu jako osada

Drugie analizowane znaczenie słowa *dimtu* odnosi się do osiedli. Noszą one nazwę składającą się z trzech elementów: słowa *dimtu*, zaimka determinatywnego i imienia osobowego (rzadko nazwy zawodu lub funkcji). Zatem nazwę *dimtu ša Šelwuḫu* należy tłumaczyć jako „wieża Szelwu” (*-hu* jest końcówką gramatyczną). Plan takiej osady można częściowo zrekonstruować dzięki wspomnianemu już tekstowi HSS XIII; 363. W skład *dimtu ša Šelwuḫu* wchodziły: budowla *dimtu*, co najmniej dwa domy mieszkalne oraz różnego rodzaju budowle gospodarcze: cztery stajnie (*quppatu*) i trzy klepiska (*magrattu*) (Fig. 1). Dwie ze stajni były porównywalne wielkością z budowlą *dimtu*, trzecia o połowę mniejsza, zaś jedno z klepisk miało powierzchnię ok. 2700 m². Wreszcie w tekście wymieniona jest ziemia uprawna należąca do właściciela budowli *dimtu*. Obejmowała ona 18 pól różnej wielkości o łącznej powierzchni ponad 100 ha. Kilkanaście innych tekstów wymienia różne budowle zlokalizowane w obrębie *dimtu*, ale nie ma wątpliwości, że te listy nie są kompletne. Osady *dimtu* najczęściej położone były nad kanałem lub naturalnym ciekim wodnym, choć niekiedy czytamy o istnieniu na ich terenie studni.

Dimtu jako okręg administracyjny

Tekst HSS XV; 1 sugeruje, że osady *dimtu* pełniły rolę administracyjną porównywalną do roli pełnionej przez miasta i wsie (*ālānu*). Tekst zawiera instrukcję króla o imieniu Muszteja dla burmistrza miasta Taššuḫḫe.¹⁴ Czytamy w niej, że burmistrz jest zobowiązany do ponoszenia odpowiedzialności za opuszczone *dimtu*, które leżą w obrębie terytorium jego miasta. Jeżeli natomiast nie są one opuszczone, to odpowiedzialność za *dimtu* spoczywa w rękach *bel dimti*, dosłownie „pana dimtu” i obejmuje ona przestępstwa popełnione przez mieszkańców osady, a także wykroczenia popełnione w jej rejonie przez bliżej niezidentyfikowanego „wroga”. W wypadku gdy przestępstwo zostało popełnione przez mieszkańca *dimtu*, wina spadała na „pana dimtu”, który mógł zostać ukarany odebraniem *dimtu* przez króla. Zrozumienie zapisu dotyczącego odpowiedzialności burmistrza czy „pana dimtu” za przestępstwa ułatwia 23 paragraf Kodeksu Hammurapiego,

¹⁰ M. HELTZER, *The Rural Community in Ugarit*, Wiesbaden 1976, p. 29

¹¹ Cf. niżej, rozdział poświęcony identyfikacji budowli *dimtu* w materiale archeologicznym

¹² *Chicago Assyrian Dictionary*, vol. M, Chicago 1956-, p. 121

¹³ C. ZACCAGNINI, *The Rural Landscape of the Land of*

Arraphé, Roma 1979, p. 42-3; M. NOVÁK, *Eine Typologie der Wohnhäuser von Nuzi*, BaM 25, 1994, p. 341-446

¹⁴ Tekst był kilkukrotnie tłumaczony, m.in. w: N. JANKOWSKA, *Comunal Self-Government and the King of the State of Arraphé*, *Journal of the Economic and Social History of Orient* 12, 1969, p. 273-5; C. Zaccagnini, *op. cit.*, p. 17-21

w którym czytamy: „Jeżeli rabuś nie zostanie złapany, obywatel obrabowany, o tym co mu skradziono przed bogiem zaświadczy; miasto i naczelnik, na terytorium którego lub w okręgu którego rabunku dokonano, wszystko, co mu skradziono, zwróci jemu”.¹⁵ Z cytowanego powyżej tekstu wynika ponad wszelką wątpliwość, że *dimtu* nie było jedynie budowlą, ale miało swoje terytorium, ludzi którzy w jego obrębie mieszkali, swego pana, i że ten pan znajdował się w jakiejś zależności od króla, który miał władzę odebrania mu posiadanego *dimtu*.

Identyfikacja *dimātu* w materiale archeologicznym

Próby identyfikowania konstrukcji *dimtu* na stanowiskach archeologicznych z okresu II tys. p.n.e. nie przynoszą zadowalających wyników. Tylko w dwóch wypadkach identyfikacja ta nie budzi wątpliwości. Pierwszy z nich to Tell Fakhar, małe stanowisko leżące zaledwie 40 km od Nuzi. Odślonięta tam budowla o wymiarach ok. 60 na 30 m ma pałacowy charakter (Fig. 2d), ale analiza architektoniczna pozwala zrekonstruować pierwotny plan założenia. Jego oryginalne wymiary (36 na 24 m, cf. Fig. 2a) są bliskie zrekonstruowanym na podstawie tekstów wymiarom budowli *dimtu*. Tell Fakhar zidentyfikowano ze znanym z tekstów miastem Kurruḫanni, ale, jak wykazałem ostatnio, ta identyfikacja nie jest właściwa.¹⁶ Znacznie bardziej prawdopodobna jest identyfikacja tego stanowiska z *dimtu* Makunta. Drugie stanowisko, Tell Sabi Abiad, leży ponad 600 km na zachód w Syrii. Odkryto tam umocnioną osadę z okresu średnioasyryjskiego, której centralny punkt stanowiła wieża mieszkalna o wymiarach 23 x 21 m, wybudowana w okresie mitannijskim (a więc współczesna istnieniu królestwa Arrapḫe) (Fig. 3).

Problemy z interpretacją znaczenia terminu *dimtu*

Wśród trzech znaczeń wyrazu *dimtu* proponowanych przez *Chicago Assyrian Dictionary* tylko zrozumienie pierwszego, tzn. budowli określonego rodzaju, nie nastręcza większych problemów. Prawdopodobność dwóch pozostałych propozycji budzi uzasadnione wątpliwości. Większość tekstów wymieniających nazwy *dimtu* to kontrakty dotyczące sprzedaży lub wymiany pól, identyfikujące ich lokalizację przez położenie w obrębie *dimtu*. Należy zatem

założyć, że we wszystkich tych wypadkach terminu *dimtu* użyto w nich w znaczeniu terytorialnym. Uzasadniona wątpliwość rodzi się, gdy *dimtu* wymieniane jest jako miejsce pochodzenia osób lub towarów. Wyjaśnienie na czym polega różnica między *dimtu* a innymi osiedlami (*ālu*) jest tym trudniejsze, że znamy wypadki, gdy osady o tej samej nazwie noszą raz określenie *dimtu* a raz *ālu*. Iracki asyriolog A. Fadhil wysnuł wniosek,¹⁷ że mamy do czynienia z rozwojem małych osad (*dimtu*) w większe osiedla (wsie, miasta), ale analiza genealogii skrybów, którzy sygnowali swym imieniem spisywane przez siebie dokumenty z Nuzi nie pozwala przyjąć tej hipotezy. Zdarza się, że w dokumentach pisanych przez tego samego skrybę ta sama nazwa miejscowa pojawia się raz z określeniem *dimtu*, a kiedy indziej z określeniem *ālu*, co świadczy, że ten stan rzeczy nie wynikał z manieri pisarskiej. W większości wypadków pierwszy termin używany był w kontraktach sprzedaży pól, drugi w listach dotyczących produktów czy wylizających ludzi. Czy jest zatem możliwe, by *dimtu* i *ālu* były synonimami? Teksty klinowe dostarczają dowodu, że tak nie jest: na co najmniej dwóch tabliczkach miasta i *dimātu* o tej samej nazwie wymieniane są obok siebie.¹⁸

Fakt, że *dimtu* posiada terytorium i populację, poświadczony jest przez dziesiątki tekstów klinowych. Jednak żaden tekst, poza cytowanym wyżej HSS XV, 1, nie wskazuje na to, że *dimātu* odgrywały jakąkolwiek rolę w administracji terytorium królestwa Arrapḫe. Wręcz przeciwnie, analiza sposobu nadawania nazw sugeruje, że były to posiadłości prywatne. Powszechnie przyjęty punkt widzenia zaproponowany przez Jankowską w 1969 roku¹⁹ zakłada, że *dimtu* nosi imię osoby, która osadę założyła i jest jej właścicielem, a po jej śmierci jest ono bez zmiany nazwy dziedziczone przez jej potomków. Co ciekawe, niektóre rodziny posiadały kilka *dimātu*. Najlepszym przykładem jest rodzina Teḫip-tilla, syna Puḫi-šenni. Osoby należące do drugiej generacji tej rodziny założyły jedno *dimtu*, osoby z trzeciej generacji trzy (w tym dwa należały do samego Teḫip-tilla, ale położone były w różnych częściach kraju), osoby z czwartej generacji jedno *dimtu*, wreszcie osoby z piątej generacji dwa, co daje w sumie siedem *dimātu* należących do jednego rodu. Kontrakty zakupu pól wskazują jasno na fakt, że posiadanie *dimtu* nie było jednoznaczne z posiadaniem wszystkich pól leżących na jego terytorium. Wręcz przeciwnie, wiele tabliczek z archiwum Teḫip-tilla i jego potomków dotyczy zakupu pól w obrębie posiadanego przez nich *dimtu*.

¹⁵ Tłumaczenie: M. STĘPIEŃ, *Kodeks Hammurabiego*, Warszawa 1996, p. 85

¹⁶ Cf. R. KOLIŃSKI, *Tell al-Fakhar, A dimtu-settlement or the City of Kurruḫanni*, in: G. Wilhelm, D.I. Owen eds [Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians 12], Winona Lake 2002, p. 3-39, contra G. WILHELM, *Kurruḫanni*, in: *Reallexikon der Assyriologie*, vol. 6, Berlin – New York

1980-83, p. 371-2 z wcześniejszą literaturą

¹⁷ A. FADHIL, *Studien zur Topographie und Prosopographie der Provinzstädte des Königreichs Arrapḫe* [Baghdader Forschungen 6], Mainz 1983, p. 88, 136

¹⁸ Miasto i *dimtu* Artaḫuta, Arwa oraz Puḫi-šenni w HSS XV, 128 czy miasto i *dimtu* Anzūkali i Nuzi HSS XIV, 4

¹⁹ N. JANKOWSKA, *op.cit.*, p. 257-8

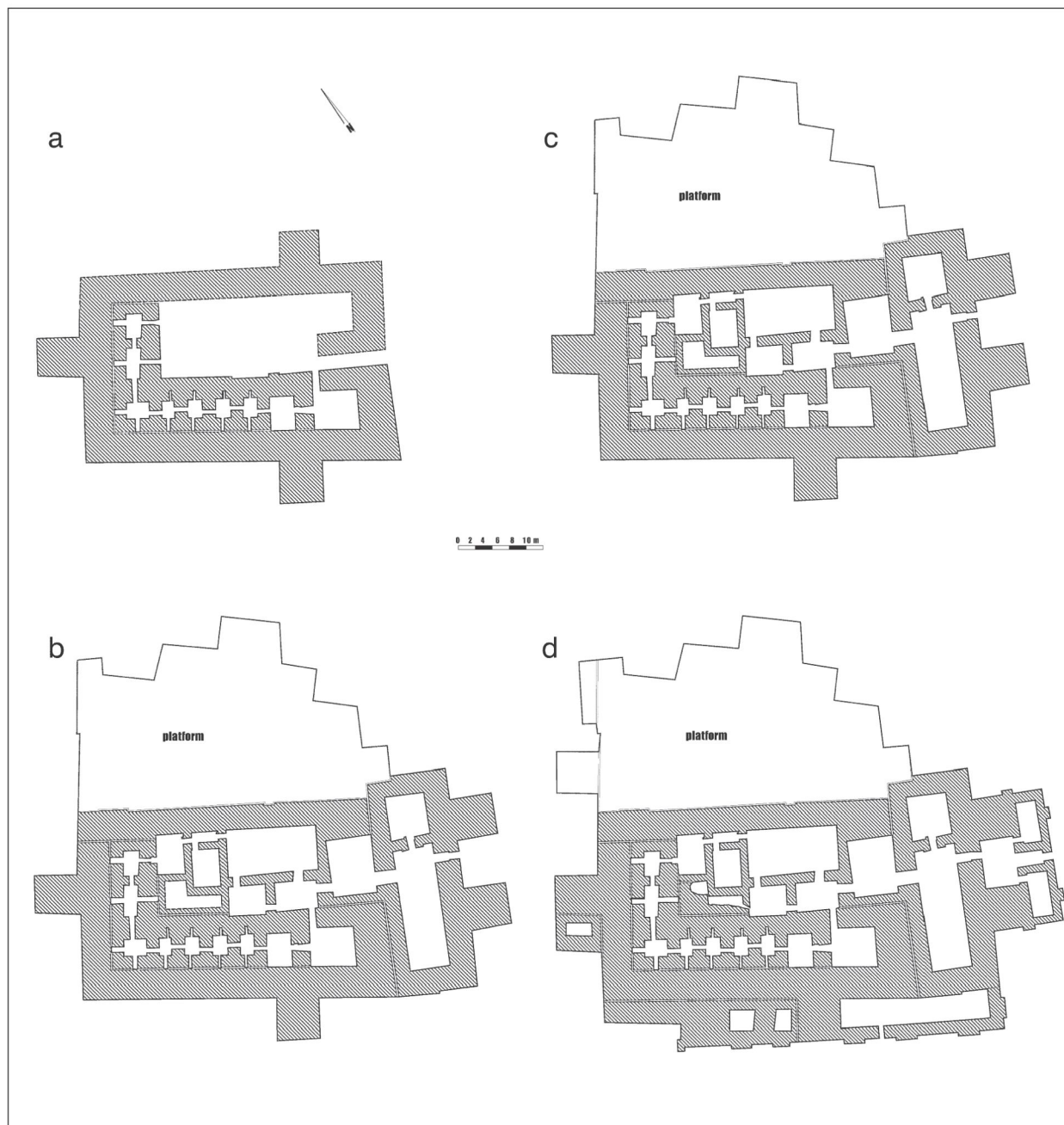

Fig 2. Rekonstrukcja kolejnych faz rozbudowy budowli *dimtu* odkrytej na Tell Fakhar (rys. M. Puszkarski)

Nowa interpretacja terminu *dimtu*

Cytowana wcześniej instrukcja HSS XV; 1 zawiera ustęp dotyczący kary, jaka ma dotknąć „pana *dimtu*”, który nie spełnia swych obowiązków. Konsekwencją takiego zaniedbania jest odebranie *dimtu* przez króla (linie 35-37). Ten zapis sugeruje, że pan *dimtu* znajdował się w zależności od króla. Moim zdaniem nie ma wątpliwości co do tego, że prawo króla do odebrania *dimtu* wynika z faktu, że *dimtu* zostało wcześniej przez króla nadane.

Zastanawiające jest, że nie znamy z terenu królestwa Arrapḫe ani jednego dokumentu mówiącego o nadaniu *dimtu*. Przy 216 różnych *dimtu* wymienionych w 624 tekstach, w żadnym z ponad dwudziestu większych archiwów rodzinnych ani w archiwum pałacowym z Nuzi nie znaleziono tekstu, który upamiętniałby ten fakt. Mogłoby się wydawać, że akt prawny związany z tym nadaniem *dimtu* był dla posiadaczy ziemskich równie ważny jak dokumenty dotyczące pożyczek, adopcji, w większości wypadków pełniących rolę transakcji kupna i sprzedaży,

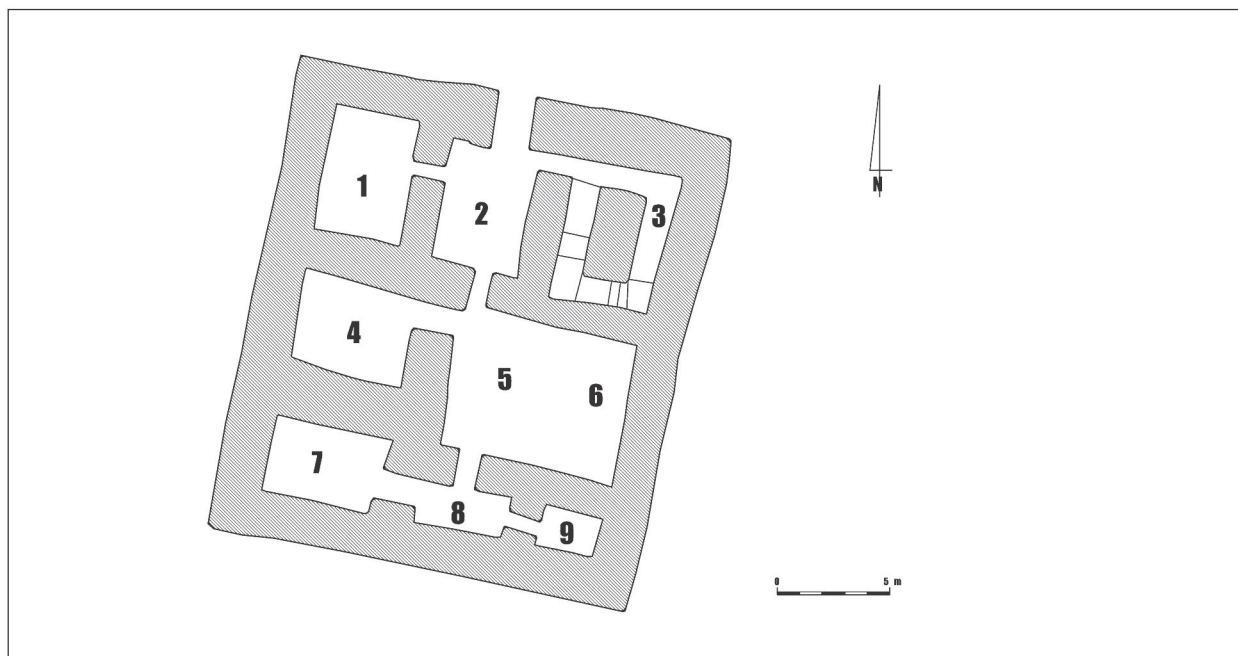

Fig. 3. Plan wieży, stanowiącej centrum osady *dunnu*, odkrytej na Tell Sabi Abyad (rys. M. Puskarski, wg P.M.M.G. Akkermans *et al.*, *On the Frontier of Assyria. Excavations at Tell Sabi Abyad*, 1991, Akkadica 84-85, 1993, fig. 4-5)

czy wreszcie dokumenty dotyczące podziału majątku. Wszystkie te kategorie dokumentów znane są z dziesiątek, a nawet setek, zachowanych przykładów. W tej sytuacji należy przyjąć wyjaśnienie, że albo dokumentów dotyczących nadań *dimtu* nie spisywano (wydaje się to mało prawdopodobne), albo też były one przechowywane w najważniejszym archiwum państwa, tzn. w pałacu królewskim w mieście Arraphę, który nie został do tej pory odkopany.

Z drugiej strony znamy pojedyncze dokumenty, które poświadczają królewskie granty obejmujące miejscowości lub pola. Jeden z takich tekstów to HSS IX, 1, list nie nazwanego z imienia władcy Mitanni²⁰ do Ithiji, prawdopodobnie króla Arraphę. Król Mitanni poleca odebrać Amminai miasto Paḥḥaraš, które wcześniej jej przydzielił i nakazuje oddanie jej innego miasta w zamian. Miasto, które wcześniej należało do Amminai, ma otrzymać pewien Uke. Niestety, w źródłach klinowych nigdy nie pojawia się *dimtu* o nazwie ša Aminaja, znamy natomiast *dimtu* Paḥḥaraš, pojawiające się dwukrotnie

w kontekstach, które nie mogły być jednak powiązane ani z jedną, ani z drugą osobą. Z drugiej strony miejscowość o tej nazwie pojawia się dość często w tekstach pochodzących z archiwum syna Amminai, Šilwa-Tešuba. Wydaje się, że część jego majątku leżała w tej miejscowości, ale nie można ustalić, czy było to rezultatem wcześniejszego nadania królewskiego i czy związane było z istnieniem w tym mieście *dimtu*.

Z innego tekstu (HSS XIV, 2), poświadczającego na odwrocie odciskiem pieczęci Ithi-Tešuba, króla Arraphę, dowiadujemy się, że w spisie nieruchomości należących do wspomnianej już Amminai, ulokowanych w różnych miastach królestwa Arraphę wymienione jest *dimtu* Ilu-mālik wraz z 107 *imeru* pól (ok. 195 ha) oraz *dimtu* ulokowane w (terytorium) miasta Nuzi.²¹ Z archiwów w Nuzi znamy cztery dalsze tabliczki noszące odcisk tej samej pieczęci, opatrzonej legendą: „Ithi-Tešub, syn Kipi-Tešuba, król kraju Arraphę odciska tę pieczęć na dokumentach dotyczących pól i domów. Niech (jej) nikt nigdy

²⁰ Władca ów używa pieczęci cylindrycznej, którą dzięki inskrypcji zidentyfikować można z Saussatarem, królem Mitanni. Jednak teksty z Tell Brak dostarczają dowodu, że pieczęć ta używana była jako pieczęć dynastyczna i że posługiwali się nią również inni władcy Mitanni: Artašumara i Tušratta, cf. J. EIDEM, *The Inscriptions*, in: D. Oates, J. Oates, H. McDonald eds,

Excavations at Tell Brak, vol 1: The Mitanni and Old Babylonian periods, Cambridge 1997, p. 41 (teksty nr 4 i 5)

²¹ Wagę tego dokumentu podkreśla końcowa formuła: „Jeśli ktokolwiek внесе sprawą przeciwko A]mminali dotyczącą [dóbr spisany]ch na tej tab[liczce], zabiją go.”

nie zniszczył!²² Jeden z nich (*HSS XIV*, 4) jest potwierdzeniem nadania 30 im ru ziemi ornej mężczyźnie imieniem Apuka, drugi to fragment listy nieruchomości. Trzecia z tabliczek, zachowana tylko fragmentarycznie, jest świadectwem procesu, który toczył się przed obliczem króla (*HSS XIV*, 3). Czwarta tabliczka, znaleziona w Tell Fakhra, do tej pory nie została opublikowana i nie wiadomo jakiego rodzaju dokument na niej spisano.²³

Pośrednim świadectwem faktu, że *dimātu* były nadaniami królewskimi jest fakt, że z jego posiadaniem wiązał się obowiązek *ilku*. W tym momencie przypomnieć należy propozycję Speisera z 1936 by dystrykty *dimtu* wiązać z organizacją zobowiązań feudalnych lub poboru podatków.²⁴ System podatkowy królestwa Arraphe nie jest znany, wiadomo natomiast, że z posiadaniem ziemi związane było świadczenie zobowiązań *ilku*. W Nuzi istniała nawet osobna grupa społeczna, zwana *alik ilki*, czyli świadczący zobowiązanie *ilku*. Obowiązek *ilku* wynikał przede wszystkim z otrzymania królewskiej ziemi pod uprawę. Wprowadzono go po raz pierwszy w południowej Mezopotamii w okresie starobabilońskim i wiązał się ze zmianą sposobu zarządzania gruntami królewskimi, to jest odejściem od ekonomii świątynnej z niemal pełną redystrybucją dóbr do systemu dzierżawy. Dzierżawcy pól zobowiązani byli albo do oddawania części plonów (*biltu*), albo opłaty w srebrze (*šibšu*), bądź do wykonania na wezwanie określonych obowiązków (*ilku*).²⁵ W Babilonii okresu kasyckiego (XIII w. p.n.e.) do obowiązków *ilku* należało: dostarczanie słomy i karmy dla zwierząt, dostarczanie urzędnikom zwierząt pociągowych i wozów, przekazywanie części bydła, owiec i kóz, kopanie kanałów, orka na gruntach koronnych i prace publiczne.²⁶ Do tej listy dodać można prawdopodobnie także służbę wojskową (potwierdzona w źródłach średnioasyryjskich).

Zdaniem Wiggermanna, posiadacz *dunnu*, asyryjskiego odpowiednika *dimtu*, miał prawo wykorzystywania pracy osób zobowiązanych do świadczenia powinności *ilku* na należących do siebie polach.²⁷ Ponieważ

posiadaczami posiadłości *dimtu* w królestwie Arraphe byli najczęściej ludzie należący do klasy *mār šarri* bądź *rākib narkabti*, zatem do dwóch najwyższych grup arraphańskiego społeczeństwa, jest prawdopodobne, że posiadłości *dimtu* nadawano im w zamian za pełnienie urzędów, bądź spełnianie określonych zadań.²⁸ Jednak by te zadania mogły być pełnione bez zakłóceń, niezbędne było zapewnienie siły roboczej, która mogłaby pracować na nadanych posiadaczowi *dimtu* polach. Można założyć, że tak jak w wypadku średnioasyryjskiej osady *dunnu* odkrytej na Tell Sabi Abyad, posiadaczowi *dimtu* przysługiwało prawo do wykorzystania na własnych polach pracy osób zobowiązanych do świadczenia *ilku*. Przypomnijmy, że w obrębie *dimtu* znajdowały się pola należące do osób, które nie były spokrewnione z właścicielem posiadłości. Ten fakt, wcześniej trudny do wyjaśnienia, nabiera sensu w świetle zaproponowanej interpretacji znaczenia dystryktów *dimtu*. Ci prywatni posiadacze byli niezbędną częścią systemu, zapewniali oni bowiem siłę roboczą niezbędną do wykonania prac polowych na polach właściciela *dimtu*. Z kolei jego zobowiązanie *ilku* polegało na pełnieniu służby królewskiej, czy to jako królewski urzędnik, czy w sposób opisany w przypisie 28.

Podsumowanie

W drugim tysiącleciu p.n.e. terminu *dimtu* używano na oznaczenie określonego rodzaju budowli, charakteryzującej się znacznymi rozmiarami oraz instalacjami obronnymi, takimi jak grube ściany i wieże obronne. Drugie znaczenie obejmowało terytorium, na którym pan *dimtu* uprawniony był do osiągania określonych korzyści z pracy świadczonej przez dzierżawców pól nadanych przez króla. Wynikające z tych nadań zobowiązania *ilku* realizowane były w posiadłości właściciela *dimtu*. Moim zdaniem w starożytności nie istniało natomiast coś takiego jak osada *dimtu*, toteż proponowana przez Fadhila opozycja między osiedlami typu *dimtu* i typu *ālu* wynika

²² D. STEIN, *Das Archiv des Šilwa-Tešup Hf. 9: The Seal Impressions*, Catalogue, Wiesbaden 1993, nr 659

²³ *Ibidem*

²⁴ E. SPEISER, *One Hundred of New Selected Nuzi Texts* [Annals of the American School of Oriental Research, vol. XVI], New Haven 1936, p. 66

²⁵ M. DE JONG ELLIS, *Agriculture and the State in Ancient Mesopotamia* [Occasional Publications of the Babylonian Fund vol. 1], Philadelphia 1976, p. 167-77, ale cf. najnowsza synteza zagadnienia: M. ISHIKIDA, *The ilku Institution in the Provincial Organization of Larsa during the Reign of Hammurapi (1792-1750 BC)*, *Orient* 34, 1999, p. 61-88. Zgodnie z tą ostatnią pozycją pełnienie urzędu państwowego było również sposobem wypełniania zobowiązań *ilku*.

²⁶ Kudurru króla Melišihu, I, 20-27, F. KRAUS, *Ein mittelbabylonisches Rechtsterminus*, in: J. Aknum, R. Feenstra, W.F. Leemans eds, *Symbolae iuridicae et historicae Martino David dedicatae*, tomus alter, Leiden 1968, p. 18-23

²⁷ F. WIGGERMANN, *Agriculture in the Northern Balikh Valley. The case of the Middle Assyrian Tell Sabi Abyad*, in: R.M. Jas (ed.), *Rainfall and Agriculture in Northern Mesopotamia. Proceedings of the Third MOS Symposium (Leiden 1999)* [MOS Studies, vol. 3, PIHANS, vol. LXXXVIII], Istanbul 2000, p. 193-5

²⁸ W przypadku *rākib narkabti* było to np. patrolowanie dróg, strzeżenia bram miejskich, pałacu i spichlerzy, cf. G. DOSCH, *Struktur der Gesellschaft des Königreichs Arraphe* [Heidelberger Studien zum Alten Orient, vol. 5], Heidelberg 1993, p. 37-8

z niezrozumienia pierwszego terminu. Z tej przyczyny doszło do konfuzji wywołanej faktem, że w źródłach pojawiają się *dimtu* i *ālu* o tej samej nazwie. Mój pogląd potwierdza sformułowanie używane w dokumentach asyryjskich, odnoszących się do *dunnu*, asyryjskiego odpowiednika *dimtu*. W licznych tekstach średnioasyryjskich pojawia się zwrot *ālu dunnu ša PN*, który należało by tłumaczyć jako: „osada dystryktu *dunnu* należącego do *PN*”. Wydaje się, że oba pojęcia funkcjonowały na różnych płaszczyznach. *Dimtu* było przede wszystkim określeniem terytorialnym, oznaczającym pewien obszar.

Ponadto wyraz ten mógł oznaczać majątek czy raczej posiadłość stanowiącą dziedziczne nadanie królewskie, należącą do jednej osoby. Punktem centralnym takiej posiadłości była budowla *dimtu*. W skład posiadłości wchodzić mogły również inne budynki mieszkalne i gospodarcze. Nie musiały one jednak być skupione w jednym miejscu, ale niektóre z nich ustykuowane były w sąsiedztwie pól (por. *HSS XIII*, 363). Terminu *ālu* używano natomiast w aspekcie osadniczym, wtedy, gdy intencją skryby było wskazanie na osiedle jako na punkt na mapie.

Użyte sigilla tekstów

- EN 9/1* E. R. LACHEMANN, D. I. OWEN, M. A. MORRISON, *Texts in the Harvard Semitic Museum, Excavations at Nuzi 9/1*, in: D. I. Owen, M. A. Morrison eds, *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians*, vol. 2, Winona Lake 1987, p. 357-702
- HSS IX* R. H. PFEIFFER, *The Archives of Shilvateshub, Son of the King, Excavations at Nuzi 2* [Harvard Semitic Series, vol. IX], Cambridge (Mass.) 1932
- HSS XIII* R. H. PFEIFFER, E. R. LACHEMANN, *Miscellaneous Texts from Nuzi, Part I, Excavations at Nuzi 4* [Harvard Semitic Series, vol. XIII], Cambridge (Mass.) 1942
- HSS XIV* E. R. LACHEMANN, *Miscellaneous Texts from Nuzi, Part II: The Palace and Temple Archives, Excavations at Nuzi 5* [Harvard Semitic Series, vol. XIV], Cambridge (Mass.) 1950
- HSS XV* E. R. LACHEMANN, *The Administrative Archives, Excavations at Nuzi 6* [Harvard Semitic Series, vol. XV], Cambridge (Mass.) 1955
- JEN* *Joint Expedition with the Iraqi Museum at Nuzi*, vol. I-VI, Cambridge (Mass.) 1929-1934
- KAJ* E. EBELING, *Keilschrifttexte aus Assur juristischen Inhalts* [Wissenschaftliche Veröffentlichungen des Deutschen Orient Gesellschaft, 50], Berlin 1927

MESOPOTAMIAN *DIMTU*: A STRUCTURE, A SETTLEMENT, AN INSTITUTION

SUMMARY

Akkadian word *dimtu*, occurring often in cuneiform sources of the 2nd millennium B.C. Mesopotamia, was till now not properly understood. Five different meanings of the term were proposed: a tower, a fortified farm, a settlement including fields and structures, an administrative unit and small rural community. Presented analysis of available cuneiform evidence supported by archaeological sources allows to understand the term *dimtu* properly. The term has three meanings:

1. Building of a considerable size (usually covering an area over 400 sq. m., many times more than contempo-

rary houses) provided with defensive features.

2. A royal privilege granted to an official, allowing him to usufruct working power of three farmers obligated to perform labor service towards king.

3. Territory, on which this usufruct privilege was unforced; the focus point of this territory was a *dimtu* structure.

An archaeological example of *dimtu* building has been excavated at Tell Fakhar in Iraq, the site wrongly identified with the city of Kuruhanni.